

Ἡ ὀρολογία τῶν χειρόγραφων κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. ΑΛΛΕΣ ΟΝΟΜΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΓΑΜΗΝΗΣ*

A. Περγαμηνή ἢ Περγαμηνὸν

α) Ἐτυμολογία

Ἡ ἐξέταση τοῦ ὀρου *περγαμηνή* συνδέεται μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἀποδίδει τὴν προέλευσὴ τῆς ὡς γραφικῆς ὕλης στὴν Πέργαμο¹. Οἱ εἰδικοί ποὺ ἔχουν ἀσχοληθῆ μὲ τὸ πρόβλημα εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῆς παράδοσης. Δέχονται δηλαδὴ πῶς στὴν Πέργαμο δὲν ἔχουμε ἀνακάλυψη νέας γραφικῆς ὕλης, ἀλλὰ τελειοποίηση τῆς παλαιᾶς τεχνικῆς τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὸ δέσμα. Οἱ κάτοικοι τῆς Περγάμου, λένε, ἐπεξεργάστηκαν τὸ δέσμα ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦν νὰ γράφουν καὶ στὶς δύο τοῦ ἐπιφάνειας. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία ὅμως τῆς λέξης *περγαμηνή* σχεδὸν ὅλοι πιστεύουν πῶς αὐτὴ ὀπωσδήποτε πρέπει νὰ συσχετιστῆ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Περγάμου.

Ἡ *περγαμηνή* εἶναι ἓνα οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετον ἀπὸ παράλειψη κάποιου οὐσιαστικοῦ, ἴσως τῆς λέξης *διφθέρα* (= *διφθέρα περγαμη-*

---

* Συνέχεια ἀπὸ τὸν τόμον 24 (1971) 5-32. Βλ. παραπάνω, σ. 31-60.

1. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ὁ Εὐμένης Β' (197-159 π.Χ.) στὴν προσπάθειά του νὰ πλουτίσῃ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Περγάμου βρῆκε ἐμπόδιον τὴν ἀντιζήλια τῶν Πτολεμαίων ποῦ, γιὰ νὰ ἀντιδράσουν, ἀπαγόρευσαν τὴν ἐξαγωγή παπύρου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Τότε οἱ Περγαμηνοὶ, πιεσμένοι, λέει, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἀνακάλυψαν τὴν περγαμηνή. Πηγὴ γιὰ τὴ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ποῦ καὶ αὐτὸς ὅμως φαίνεται πῶς βασίζεται στὸν Οὐάρωνα. Βλ. Plinius, *Nat. Hist.* XIII 70. Hieronymus, *Epist.* VII. Πρβ. καὶ τὰ χωρία ἀπὸ τὰ *Anecdota* τοῦ Boissonade, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ καὶ τὸν Ἰωάννη Τζέτζη σ. 39, 46 καὶ 52-53.

νή), ὅπως στὰ λατινικά ἔχουμε τὰ charta ἢ membrana pergamena².

Ὅπως ὁμως εἶπαμε³, εἶναι παράδοξο ὅτι, ἐνῶ ὁ ὅρος *περγαμηνή* προέρχεται ἀπὸ ἐλληνικὸ χῶρο, δὲν εὐδοκίμησε στὰ ἐλληνικά. Φαίνεται ὅτι ιδιαίτερες ἱστορικὲς συνθήκες στάθηκαν ἀφορμὴ ὥστε ἡ λέξη μαζί μὲ τὸ προῖον νὰ περάση ἀπὸ νωρὶς στὰ λατινικά καὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἴτε ὡς θηλυκὸ (*pergamena*) εἴτε καὶ ὡς οὐδέτερο (*pergamenum*): ἐκεῖ ὄχι μόνο εὐδοκίμησε, ἀλλὰ μὲ διάφορες μικροαλλοιώσεις ἐπέζησε ὡς τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὴ δῆλωση τῆς *περγαμηνῆς* σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς λατινογενεῖς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Ἀντίθετα, στὰ ἐλληνικά ὡς τεχνικὸς ὅρος ἀπὸ νωρὶς υἱοθετήθηκε ἡ λατινικὴ λέξη *membrana*, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς πολὺ ἀργὰ μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ ποικιλομορφία ποὺ γνωρίσαμε⁴. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται, γιὰτί οἱ πρῶτες μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ὅρο *περγαμηνή* προέρχονται ἀπὸ λατινικά κείμενα, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες ἐλληνικὲς εἶναι μεταγενέστερες καὶ σχεδὸν πάντα ἔχουν λόγια προέλευση μὲ ἐκδηλῆ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὰ λατινικά: ἀκόμα, γιὰτί στὰ ἐλληνικά ἔχουμε συχνὰ καὶ τὸ οὐδέτερο τὸ *περγαμινόν*, ποὺ προέρχεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ λατινικὸ οὐδέτερο *pergamenum*.

β) Μαρτυρίες

Μολονότι οἱ πληροφορίες τοῦ Οὐάρωνα καὶ τοῦ Πλινίου τοποθετοῦν τὴν εἰσαγωγὴ τῆς *περγαμηνῆς* στὴ Ρώμη στὸν 2ο κίβλας αἰῶνα π.Χ., οἱ πρῶτες μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ὅρο, καὶ ἀπὸ αὐτὰ ἀκόμα τὰ λατινικά κείμενα, εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερες.

Ὡς πρώτη μαρτυρία συνήθως ἀναφέρεται τὸ παρακάτω χωρίο ἀπὸ τὸ διάταγμα «Περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὠνίων» (ἔτ. 301) τοῦ Διοκλητιανοῦ: *Membranario in /// t / endone pedali pergamen(ae) D XL*⁵.

Δεύτερη μαρτυρία γιὰ τὸν ὅρο ἀπὸ τὰ λατινικά ἔχουμε ἀπὸ τὴν

2. Γιὰ τὸ ὅλο πρόβλημα βλ. διεξοδικὰ TH. BIRT, *Buchwesen*, 52 καὶ σημ. 1. W. WATTENBACH, *Schriftwesen*, 113. ΘΟΜΨΩΝΟΣ-ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιογραφία*, 67-68. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, 93 καὶ 96. C. WENDEL, *Buchbeschreibung*, 90 καὶ σημ. 505. Πρβ. ἐπίσης W. SCHUBART, *Das Buch*³, 24. EVARISTO ARNS, *La technique du livre d'après saint Jérôme*, Paris 1953, 28-29. R. DEVREESSE, *Introduction*, 4-5. B. A. VAN GRONINGEN, *Greek Palaeography*, 21 καὶ σημ. 3 (μὲ ἀμφισβήτηση γιὰ τὴ διήγηση τοῦ Οὐάρωνα καὶ τοῦ Πλινίου καὶ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἐτυμολογία), καὶ τὰ λεξικά A. ERNOUT - A. MEILLET, *Dict. étym. καὶ* A. WALDE - J. B. HOFFMANN, *Lat. etym. Wort.l* λ. *pergamēna*, L-S-J λ. Πέργαμος, κτλ.

3. Βλ. *Ἑλληνικά* 24 (1971) 8 καὶ ἐδῶ παραπάνω, σ. 34.

4. Βλ. ὁ.π.

ἔβδομη (ἔτ. 366) Ἐπιστολὴ τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ γνωστὴ παράδοση γιὰ τὴν προέλευση τῆς περγαμηνῆς: *Chartam defuisse non puto, Aegypto ministrante commercia. Et si alicubi Ptolemaeus maria clausisset, tamen rex Attalus membranas a Pergamo miserat, ut penuria chartae pellibus pensaretur. Unde et pergamenarum nomen ad hunc usque diem, tradente sibi invicem posteritate, servatum est*⁶.

Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο παλαιότερα λατινικὰ κείμενα, καὶ τὰ δύο τοῦ 4ου αἰῶνα, ποὺ μᾶς διασώζουν τὸν ὄρο.

Ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς πηγές, ποὺ αὐτὲς κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ὡς πρώτη μαρτυρία θὰ ἀναφέρουμε τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ λατινικοῦ χωρίου ποὺ παραθέσαμε ἀπὸ τὸ «Περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὀνίων»:

*διφθεραρίῳ ἰς τετράδ(ιον) ἀμ- -
περγαμηνοῦ ἢ κροκάτ[υ - -]*⁷

Μιὰ δεύτερη μαρτυρία μᾶς παρέχει τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Ἰωάννου τοῦ Λυδοῦ, ποὺ καταλήγει: *εἰς μνήμην δὲ τοῦ ἀποστείλαντος ἔτι καὶ νῦν Ρωμαῖοι τὰ μέμβρανα περγαμηνὰ καλοῦσιν*⁸. Στὸ κείμενο αὐτὸ ἀξίζει νὰ προσέξῃ κανεὶς τὴ χρησιμοποίησι τῆς λέξης στὸ οὐδέτερο ἀπὸ ἐπίδραση ἢ καὶ μετάφραση ἀπὸ τὸ λατινικὸ *pergamenum*.

Μιὰν ἄλλη μαρτυρία γιὰ τὸν ὄρο στὰ ἑλληνικὰ μᾶς δίνει ἡ Σούδα:

5. *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium*, VII, 38, ἔκδ. Th. MOMMSEN, Berlin 1893, 22. Γιὰ τὸ κατεστραμμένο καὶ δυσνόητο αὐτὸ χωρίο ὁ ἐκδότης Mommsen δεχόταν στὰ σχόλιά του (σ. 112) πὼς ἴσως νὰ καθόριζε τὴν ἀμοιβὴ ποὺ πλήρωναν στὸν «διφθεροποιδ» γιὰ ἓνα τετράδιο περγαμηνῆς. Ἡ ἐξήγησή του ἐνισχύεται τώρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ ἀγνοοῦσε ὁ Γερμανὸς σοφός. Σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο βλ. ἐπίσης TH. BIRT, *Buchwesen*, 52. TH. BIRT, *Abriss*, 280. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, ὁ.π., σ. 68. V. GARDTHAUSEN, ὁ.π., σ. 93 καὶ σημ. 4. E. ARNS, ὁ.π., σ. 23 καὶ σημ. 1 (μὲ βιβλιογραφία). R. DEVREESSE, ὁ.π., σ. 4, σημ. 6. Ὅταν ὁμως συμβουλευόμαστε τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βοηθήματα αὐτά, μένουμε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ὄρος μαρτυρεῖται στὰ ἑλληνικὰ καὶ ὄχι, ὅπως στὴν πραγματικότητα συμβαίνει, στὰ λατινικά. Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ μετάφραση βλ. ἀμέσως παρακάτω.

6. Βλ. σημ. 1.

7. Βλ. M. NIEBUHR TOD, «A new Fragment of the «Edictum Diocletiani», στὸ *JHS* 24 (1904) 196 καὶ 200. Πρβ. καὶ V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, 101. Δυστυχῶς καὶ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶναι κατεστραμμένο, γιὰτὶ ἡ ἐπιγραφὴ, ἀπὸ ὅπου ἡ ἔκδοσις, εἶναι σπασμένη στὸ δεξιὸ μέρος.

8. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. *Ἑλληνικά* 24 (1971) 18, σημ. 5 καὶ ἐδῶ παραπάνω, σ. 46, σημ. 53.

Περγαμηναί· αὶ μεμβρᾶναι, αὶ δέρρεις⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, ὁ ὅρος ἀπαντᾷ καὶ σὲ μερικὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα ἢ σὲ ἀπαριθμήσεις χειρογράφων παλαιῶν καταλόγων ποὺ ἔχουν κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι προέρχονται ἀπὸ χέρι ἢ τουλάχιστον ἀπὸ περιβάλλον γνωστῶν λογίων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἢ τῆς Ἀναγέννησης. Π.χ.

Στὸ τέλος τοῦ γνωστοῦ κώδ. τοῦ Πλάτωνα Clark. 39 (ἔτ. 895), στὸ δευτέρου βιβλιογραφικὸ σημείωμα, ποὺ πιστεύεται πὼς εἶναι γραμμένον ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρέθα, ἀναγράφεται:

Θ	Π	οο	–	Η	οο	-
ΕΔΟ	Υ	ΓΡΑΦΗΣ	ΝΝ	ΙΓ	ΠΕΡΓΑΜ	ΝΝ Η.

(= ἐδόθη ὑπὲρ γραφῆς νομίματα ιγ', <ὑπὲρ> περγαμηνῆς [ἢ περγαμηνῶν] νομίματα η')¹⁰.

Ἐπίσης στὸ ὅμοιο δευτέρου βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Par. gr. 451 (ἔτ. 914), ποὺ καὶ αὐτὸ πιστεύεται πὼς προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἀρέθα, βρίσκουμε:

οο	-	Η	οο	-
ΝΝ	Κ	ΠΕΡΓΑΜ	ΝΝ	ς

(= νομίματα κ', περγαμηνῆς [ἢ περγαμηνῶν] νομίματα ς')¹¹.

Ἵστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες ὁ ὅρος ἐπανέρχεται, αὐτὴ τὴ φορά στὸ οὐδέτερο, σὲ μερικοὺς καταλόγους χειρογράφων ποὺ διασώζει ὁ Vat. gr. 1414 (15. αἰ.). Στὶς ἀπαριθμήσεις τῶν χειρογράφων ἀπαντοῦν συχνὰ

9. Σούδα (ἔκδ. ADLER, IV, 89) λ. περγαμηναί.

10. F. MADAM, (RR. 652), IV (1897), 309. LAKE II, σ. 11, πίν. 104. LEFORT - COCHEZ, πίν. 9. Συνήθως οἱ ἐκδότες καὶ οἱ σχολιαστὲς τοῦ σημειώματος, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐνικοῦ γραφῆς, συμπληρώνουν περγαμηνῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ πληθυντικοῦ περγαμηνῶν εἶναι τὸ ἴδιο πιθανή. Γιὰ τὸ σημείωμα βλ. τὸν πρόλογο τοῦ ALLEN (σ. V) στοῦ SC. DE VRIES, *Codices graeci et latini photographice depicti*, τόμοι III καὶ IV, Plato. *Codex Oxoniensis Clarkianus* 39 (1898-1899). H. ALLINE, *Histoire du texte de Platon*, Paris 1915 (τεῦχος 218 τῆς Bibliothèque de l'École Pratique de Hautes Études), 217 κ.έ. E. MAASS, «Observations paléographiques», *Mélanges Ch. Graux*, 750-751. Πρβ. R. DEVREESSE, Introduction, 48, σημ. 3 καὶ 96, σημ. 5. Ἰδιαιτέρα γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ χρ. βλ. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, *BZ* 16 (1907) 590. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, *Ἀρέθας*, 99, σημ. 3 καὶ 4 (συμπληρ. βιβλιογρ.) καὶ πίν. 2 (= πανομοιότυπο τοῦ σημειώματος).

11. LAKE, IV, πίν. 231. E. MAASS, *δ.π.*, σ. 749-750. ΚΟΥΓΕΑ, *Ἀρέθας*, 100, σημ. 2 (βιβλιογρ.) καὶ πίν. 1 (πανομοιότυπο τοῦ σημειώματος). Πρβ. καὶ DEVREESSE, *δ.π.*

ἐνδείξεις ὅπως: Ἀπολλωνίου τὸ περὶ συντάξεως. Περγαμηνόν, Πλάτων. Περ., Δημοσθένης Περγαμηνόν, Ἀπολλώνιος Περγ., ἱππιατρικὸν Περ., Κέβης... Περ., Καλλίμαχος δ', Περ., Χρυσολωρᾶ γραμματικὴ Περ.,¹² κτλ.

Εἴτε συμμεριστοῦμε τὴν ἄποψη πὼς οἱ κατάλογοι αὐτοὶ εἶναι γραμμένοι ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη¹³, εἴτε ὄχι, ἓνα εἶναι βέβαιο, ὅτι προέρχονται ἀπὸ κάποιον λόγιον ἀνθρωπιστὴ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης ποὺ χρησιμοποίησε τὸν ὄρο γιὰ τὴ δήλωση τῆς περγαμηνῆς ἀπὸ τὰση ἀρχαίσιτική. Αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὀρθογραφία *βυβλίον*¹⁴, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓναν ἄλλον παρόμοιον κατάλογο, γραμμένον ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Δεβραῆ (Vat. gr. 1414), ὁ ὁποῖος μεταχειρίζεται τὴ λέξη *πάπυρος* γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ χαρτί¹⁵.

Τὰ λίγα λοιπὸν παραδείγματα ποὺ διαθέτουμε καὶ ἡ προέλευσή τους δείχνουν πὼς ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ περιορίστηκε στὸν κύκλο τῶν λογίων.

B. Σῶμα - σωματίον - σωματῶν

Ἡ ἔννοια τῆς περγαμηνῆς γιὰ τὸ *σῶμα* καὶ τὰ παράγωγα *σωμάτιον* καὶ *σωματῶν* προέρχεται ἀπὸ σειρὰ σημασιολογικῶν ἀλλαγῶν ποὺ γνώρισαν οἱ δυὸ πρῶτες λέξεις. Τὸ οὐσιαστικὸ *σῶμα* καθὼς καὶ τὸ ὑποκοριστικὸ τοῦ *σωμάτιον*¹⁶ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους εἶχαν πάρει μιὰ εἰδικὴ σημασία: προσδιόριζαν τὸ περιεχόμενον ἐνὸς ἔργου ὡς σύνολο, ὅπως ἀκριβῶς τὰ συνώνυμα *σύνταξις*, *σύνταγμα*, *συνταγματίον*, καὶ τὰ λατινικὰ *corpus*, *opus*, *opusculum* κτλ.¹⁷ Σιγὰ σιγὰ

12. K. K. MÜLLER, «Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek», Zentralbl. f. Bibliothekswesen 1 (1884) 371, 407, 410 καὶ 411. Τὰ χροφ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη θεωροῦνται ὅτι εἶναι ὁ κώδ. A (Par. gr. 1807) τοῦ πρώτου καὶ ὁ κώδ. Σ. (Par. gr. 2934) τοῦ δεύτερου. Βλ. H. ALLINE, ὁ.π., σ. 213, σημ. 3. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις *περγαμηνόν*, *περγ.* ἢ *περ.*, γιὰ πολλὰ ἔργα σημειώνεται ἓνα ἀπλὸ π., ποὺ ἀσφαλῶς καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διαβαστῇ *περγαμηνόν*. Ἡ ἐνδειξη αὐτὴ ὑπάρχει ἑφτά φορὲς μόνο στὴ σ. 372. Π.χ.: *ἐξήγησις τοῦ Ὀμήρου, βυβλίον ὠραιότατον π.*, κτλ. Βλ. καὶ Ἑλληνικά 24 (1971) 22, σημ. 7.

13. K. K. MÜLLER, ὁ.π., σ. 339. H. ALLINE, ὁ.π., σ. 213, σημ. 3.

14. Βλ. σ. 81, σημ. 3. Πρβ. Ἑλληνικά 24 (1971) 22, σημ. 7.

15. P. DE NOLHAC, «Inventaire des manuscrits grecs de Jean Lascaris», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 6 (1886) 256. Γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

16. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ παράγωγου *σωμάτιον* καὶ ὡς ἐπιθέτου βλ. παρακάτω σ. 67-69.

17. Πρβ. καὶ τὰ *πόνημα-πονηματίον*, *σπούδασμα-σπουδασματίον*, κτλ. Βλ. B. ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 145.

ὅμως τὰ σῶμα καὶ σωματίον ἄρχισαν νὰ δηλώνουν ὄχι μόνο τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον, δηλαδή τὸν κύλινδρο καὶ ἀργότερα τὸν κώδικα. Σὲ πιὸ προχωρημένη ἐποχὴ, ὅταν τὸ σῶμα εἶχε περιοριστῆ στὴ σημασία τοῦ κώδικα ἀπὸ περγαμηνή, ἔχουμε μεταφορὰ ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ σχήματος τοῦ βιβλίου στὸν προσδιορισμὸ τῆς γραφικῆς ὕλης¹⁸.

Ἡ χρησιμοποίηση τῶν λέξεων αὐτῶν μὲ τὴ νέα σημασία τῆς περγαμηνῆς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῶν κωδίκων, πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Στὴν περίοδο αὐτὴ διακρίνουμε ἔντονη τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς λέξεις σῶμα καὶ τὰ παράγωγά του ποὺ προσδιόριζαν τὴν περγαμηνή, καὶ χάρτης ποὺ δήλωνε τὸν πάπυρο¹⁹. Ἀργότερα χάνεται ἡ ἀντίθεση αὐτὴ καί, καθὼς μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων ξεχνιέται ἡ προέλευση τῆς νέας σημασίας τῶν λέξεων, ξενίζει ἀρκετὰ τὸν μὴ πληροφορημένο ἢ ὀνομασία τῆς περγαμηνῆς μὲ τὰ οὐσιαστικὰ σῶμα ἢ σωματίον καὶ τὸ ἐπίθετο σωματῶν, ποὺ ἡ χρῆση του εἶναι πιὸ συχνὴ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ποὺ μελετοῦμε.

α) Σῶμα

Ἡ λέξη σῶμα μὲ τὴν ἔννοια τῆς περγαμηνῆς χρησιμοποιεῖται σχεδὸν πάντα στὶς ἐμπρόθετες δοτικὲς ἐν σώματι ἢ ἐν σώμασι. Π.χ.

Ἰωάννης Μόσχος, Λειμωνάριον, κεφ. 134: βιβλίον ἔχον ὄλην τὴν νέαν διαθήκην ... ἐν σώματι πολὺ καλῶ²⁰.

Πρακτικὰ 6ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (ἔτ. 680). Πράξη 8: ἔτι ἀνεγνώσθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ κωδικίου χρήσις ... καὶ ἀντεβλήθη ὁμοίως πρὸς βιβλίον ἐν σώμασι τῆς βιβλιοθήκης τυγχάνον τοῦ εὐαγοῦς Πατριαρχείου²¹. Ἀξίζει νὰ τονιστῆ ἡ ἀντίθεση τοῦ βιβλίον ἐν σώμασι (= ἀπὸ περγαμηνή) μὲ τὸ βιβλίον χαρτῶν (= ἀπὸ πάπυρο) ποὺ ἀναφέρεται λίγο πιὸ κάτω²².

18. Βλ. W. WATTENBACH, *Schriftwesen*, 114. TH. BIRT, *Buchwesen*, 41 κ.έ. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιογραφία*, 68-69. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἴσως ἔγινε καὶ ἡ σημασιολογικὴ ἀλλαγὴ τῆς λέξης τομάριον (σήμερα τομάρι) γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ δέρματος, μολονότι ἡ λέξη τομάριον μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν ἐδήλωνε ποτὲ τὴν περγαμηνή ὡς γραφικὴ ὕλη, ἀλλὰ ἢ τὸ δέρμα γενικὰ ἢ εἰδικότερα τὸ δέρμα τῆς στάχωσης. Βλ. ΑΤΣΑΛΟΣ, *La terminologie*, I, 153 καὶ 159.

19. Βλ. π.χ. τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Βασιλείου (σ. 84). Πρβ. καὶ TH. BIRT, *ὁ.π.*, σ. 42. W. WATTENBACH, *ὁ.π.*, σ. 114. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, *ὁ.π.*, σ. 68.

20. P.G. 87, 3, 2997 A. Πρβ. LAMPE λ. σῶμα VI.

21. MANSI XI, 373 E. Πρβ. DEVREESSE, *Introduction*, 84, σημ. 2.

22. MANSI XI, 400 B. Πρβ. DEVREESSE, *ὁ.π.*

Πράξη 10: ...λαβὼν (ὁ νοτάριος Πέτρος) τὸ αὐθεντικὸν βιβλίον τοῦ σκευοφυλακίου ὑπάρχον τῆς ἐνταῦθα ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας ἐν σώμασιν ἀργυρένδετον (v.l. ἀργυρένδυτον)²³.

Πράξη 14: εὐρόντες τὰ δύο ἐν σώμασι βιβλία καὶ τὸ χαρτῶον εἰλητάριον τῆς ἐβδόμης πράξεως συμφωνοῦντα...²⁴ Θὰ προσέξῃ πάλι κανεὶς τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ ἐν σώμασι βιβλία (= κώδικες ἀπὸ περγαμηνή) καὶ τὸ χαρτῶον εἰλητάριον (= κύλινδρος ἀπὸ πάπυρο). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ ἡ δοτικὴ ἐν σώμασι, μὲ τὴν ἴδια πάντα ἔννοια, ἐπανέρχεται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τῶν ἴδιων πρακτικῶν²⁵.

β) Σωματίον

Τὸ σωματίον εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ σῶμα καὶ ὡς τέτοιο χρησιμοποιοῦντο καὶ μὲ τὴν παλιὰ σημασία τοῦ μικροῦ ἔργου ἢ βιβλίου καὶ μὲ τὴ νέα τῆς περγαμηνῆς· μὲ τὴ δεύτερη σημασία πιὸ πολὺ στίς ἐμπρόσθετες πάλι δοτικὲς ἐν σωματίῳ ἢ ἐν σωματίοις. Ἀργότερα ὅμως φαίνεται πὼς χρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς ἐπίθετο, πάντα στὸ οὐδέτερο, μολονότι τὸ παράγωγο ἐπίθετο ποὺ συναντοῦμε πιὸ συχνὰ εἶναι σωματῶος καὶ ὄχι σωματίος.

Γιὰ τὴν πρώτη ἔννοια τοῦ ὑποκοριστικοῦ, μικροῦ ἔργου ἢ βιβλίου, μιλῆσαμε στὸ Α' Μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς²⁶. Ἐδῶ θὰ θυμίσουμε μόνο τὰ πενήτηκοντα σωματία ἐν διφθέραις τοῦ Εὐσεβίου, ὅπου τὰ σωματία προσδιορίζουν τὸ βιβλίον ἢ τὸ ἔργο ὡς σύνολο, ἀφοῦ ἡ γραφικὴ ὕλη δηλώνεται μὲ τὴν ἐμπρόθετη δοτικὴ ἐν διφθέραις²⁷.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ σημασιολογικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ὑποκοριστικοῦ σωματίον δὲν ἔγινε ἀπότομα ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὀλοκληρώθηκε σὲ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, συχνὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ χωρία, ὅπου εἶναι δύσκολο νὰ καθορίσουμε μὲ βεβαιότητα ἂν τὸ σωματίον χρησιμοποιοῦνται μὲ τὴ μιὰ ἢ μὲ τὴν ἄλλη μόνο ἔννοια ἢ, ὅπως φαίνεται πιὸ πιθανόν, καὶ μὲ τίς δυὸ μαζί.

23. MANSI XI, 392 E. Πρβ. WATTENBACH, ὁ.π., σ. 101-102. DU CANGE λ. σῶμα.

24. MANSI XI, 588 D-E. Βλ. ATSALOS, ὁ.π., σ. 160 καὶ 167. Πρβ. WATTENBACH, ὁ.π., σ. 151. DU CANGE λ. σῶμα.

25. Βλ. π.χ. MANSI XI: 372 E, 396 A, 397 D, 405 E, 417 D, (= ἐν σώμασι κροκωτοῖς: Βλ. WATTENBACH, ὁ.π., σ. 138) 421 D, 425 D, 428 A, 577 E, 588 B, 588 C, 589 A, 589 B κτλ.

26. ATSALOS, ὁ.π., σ. 147.

27. ATSALOS, ὁ.π., σ. 118, 147, σημ. 2 καὶ ἐδῶ παρακάτω σ. 72.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπου διαφορείται ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκοριστικοῦ, προσφέρει τὸ παρακάτω σημείωμα σὲ σχῆμα σταυροῦ στὸ φ. 146^v τοῦ Vindob. theol. gr. 5 (11. αἰ.) ποῦ ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἀντιγραφὴ τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος. *Εὐζόσιος [sic] ἐπίσκοπος ἐν σωματίοις ἀνενεώσατο*. Ἡ ἐμπρόθετη δοτικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς περγαμηνῆς ποῦ ἀναμφίβολα ἔχει, ἴσως ὑποδηλώνει παράλληλα καὶ τὸ εἶδος τοῦ βιβλίου στὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀντιγραφὴ καὶ ποῦ πρέπει νὰ ἦταν μικροὶ κώδικες ἀπὸ περγαμηνή²⁸.

Τέλος, στὰ χωρία ποῦ ἀκολουθοῦν, μὲ τὴ λέξη *σωμάτιον* νομίζουμε πὼς δηλώνεται περισσότερο ἡ ἔννοια τῆς γραφικῆς ὕλης.

Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολὴ 231: Τὸ Περὶ τοῦ Πνεύματος βιβλίον γέγραπται μὲν ἡμῖν καὶ ἐξείργασται, ὡς αὐτὸς οἶδας. Ἀποστεῖλαι δὲ ἐν χάρτῃ γεγραμμένον ἐκώλυσάν με οἱ μετ' ἐμοῦ ἀδελφοί, εἰπόντες παρὰ τῆς εὐγενείας σου ἐντολὰς ἔχειν ἐν σωματίῳ γράψαι*²⁹.

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ παρατηροῦμε ὅτι γίνεται σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα στὰ *σωμάτιον* (= περγαμηνή) καὶ *χάρτης* (= πάπυρος). Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἀλλὰ καὶ ὄλο τὸ κείμενο δείχνουν ὅτι ἡ λέξη *σωμάτιον* χρησιμοποιεῖται προπάντων γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴ γραφικὴ ὕλη. Ἄν στὸ *σωμάτιον* πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ δοῦμε καὶ δῆλωση τοῦ σχήματος τοῦ βιβλίου, δηλαδή τοῦ κώδικα, ὅπως δέχεται ὁ Schubart (ὑποστηρίζοντας πὼς ἐδῶ μὲ τὴ λέξη *χάρτης* νοεῖται ὄχι μόνον ὁ πάπυρος ἀλλὰ καὶ ὁ κύλινδρος)³⁰, αὐτὸ προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ βιβλία ἀπὸ περγαμηνὴ εἶχαν συνήθως τὸ σχῆμα τοῦ κώδικα.

Μακάριος Αἰγύπτιος (4. αἰ.), *Ὁμιλία 26* (παρομοίωση τοῦ Ἀδάμ μὲ περγαμηνή): *...ὥσπερ σωματίον γραφόμενόν ἐστι, διαφόρως θελήσας ἔγραψας, πάλιν ἀπαλείψας· δέχεται γὰρ τὸ σωματίον πᾶσαν γραφήν*³¹.

28. D. DE NESSEL (RR 859), I, 48. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ποῦ ἔχουμε, ἡ ἀντιγραφὴ ἔγινε ἀπὸ πάπυρο, ποῦ θεωρεῖται τὸ ἀρχέτυπο τοῦ συγγραφέα, σὲ περγαμηνή. Βλ. σχετικὰ C. HAEBERLIN, *Buchterminologie*, 286. A. DAIN, *Les manuscrits*, 118, καὶ ἰδιαιτέρως B. A. VAN GRONINGEN, *Traité d'histoire et de critique des textes grecs*, Amsterdam 1963, 13 (βιβλιογραφία).

29. Ἐκδ. YVES COURTONNE, *Belles Lettres*, III, 37. Ἐκδ. ROY J. DEFERRARI, *Loeb*, III, 362. P.G. 32,861 C. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστολὴν 231 καὶ ὄχι 395, ὅπως ἔχει ὁ Du Cange (λ. *σωμάτιον*) καὶ ὅπως λανθασμένα ἐπαναλαμβάνουν οἱ BIRT (*Buchwesen*, 42), WATTENBACH (*Schriftwesen*, 114, σημ. 1), SCHUBART (*Das Buch*², 186), κ.ἄ. Πρβ. καὶ LAMPE λ. *σωμάτιον*, ὅπου πάλι λανθασμένη ἡ παραπομπή (ἐπιστ. 261 ἀντὶ 231).

30. SCHUBART, *δ.π.*

31. P.G. 34,677 B. Πρβ. DU CANGE, SUICERUS, LAMPE λ. *σωμάτιον*.

Τὰ συμφραζόμενα δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πὼς ἐδῶ μὲ τὸ *σωμάτιον* νοεῖται ἢ περγαμηνή, πού ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ μπορῇ νὰ σβήνεται καὶ νὰ ξαναγράφεται – ἀπὸ ὅπου τὰ παλιμψηστα –, κάτι πού εἶναι δύσκολο γιὰ τὸν εὐθρυπτο πάπυρο.

Βίος Συμεῶν τοῦ Νέου Στυλίτου: ... ἐωρῶντο γὰρ αὐτῶ τε τῶ ἀγίῳ καὶ πολλοῖς, ὅσοι καὶ τοιαῦτα δηλαδὴ βλέπειν ἤξιῶντο, ἄγγελοι κυρίου τρεῖς, ὁ μὲν ἐκ δεξιῶν, ἕτερος δ' ἐξ εὐωνύμων, ὁ δ' ὄπισθεν ἐστῶτες τοῦ Συμεῶν, τότε μέλαν αὐτοῖς ἐν χεροῖν καὶ τῶν ἰαθῆναι μελλόντων ἕκαστος τοῦ ἀγίου λέγοντος, ὡς ἐν *σωματίῳ* λευκοτέρῳ χιόνος ἐγράφετο³².

Στὰ παραδείγματα πού δώσαμε ὡς τώρα καὶ πού προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς ἀρκετὰ παλαιούς τὸ ὑποκοριστικὸ *σωμάτιον* χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικὸ, ὅπως ἐπιβάλλει ὁ γραμματικὸς του σχηματισμός. Ὅπως ὅμως τονίσαμε, φαίνεται πὼς στὴν κυρίως βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ *σωμάτιον* χρησιμοποιήθηκε καὶ ὡς οὐδέτερο ἐπιθέτου. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα προσφέρει ἡ Διάταξη τοῦ Μιχαήλ Ἀτταλειάτη (ἔτ. 1077), ὅπου ἀπαντοῦν οἱ φράσεις *βιβλίον σωμάτιον*, τέσσερις φορές, καὶ ἕτερον (= βιβλίον) *σωμάτιον*, μιὰ φορά³³. Τὸ ὅτι ἡ λέξις ἐδῶ λαμβάνεται ὡς ἐπίθετο γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ *βιβλίον*, τοῦ ὁποίου εἶναι προσδιορισμός, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ τὰ ἐπίθετα *σωματῶος*, *βαμβύκινος* ἢ *βομβύκινος* καὶ ὅλα τὰ παράγωγα τῆς λέξεως *μεμβράνα*, πού ἀπαντοῦν σὲ παρόμοιες ἐκφράσεις.

γ) Σωματῶον

Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς περγαμηνῆς χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ ἐπίθετο *σωματῶος*, παράγωγο ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ *σῶμα* μὲ τὴν παραγωγικὴ κατάληξις *-ῶος*³⁴. Τὰ παραδείγματά μας συνήθως προέρχονται ἀπὸ ἀπαριθμήσεις ἢ ἀνα-

32. MAI, *Acta Sanctorum*, V, 325 F = P. G. 86, 2, 3032 C. Ὁ βίος αὐτὸς θεωρεῖται νεώτερο ρητορικὴ διασκευὴ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Οὐρανὸ (976-1025) τοῦ πρώτου βίου τοῦ Συμεῶν, τοῦ γραμμένου ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Ἀρκάδιο (521-596). Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν βίων τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Στυλίτου βλ. τίς εἰδικὲς μελέτες τῶν ENGELBET-MÜLLER, *Studien zu den Biographien des Styliten Symeon des Jüngereren*, Aschaffenburg 1914, καὶ PAUL VAN DEN VEN, «A propos de la vie de saint Syméon Stylite le Jeune», *Mélanges Paul Peeters I* (= *Analecta Bollandiana* 67 [1949]), σ. 425-443. Πρβ. KRUMBACHER, *GBL*², 145. BECK, *Kirche u. theol. Lit.*, 397.

33. K. N. ΣΑΘΑ, *Μεσ. Βιβλ.*, I. σ. 50, στ. 2, 5, 19, 21, καὶ 23. Πρβ. NISSEN, *Diataxis*, 87, 91 καὶ 94. DEVREESSE, *Introduction*, 17, σημ. 4.

34. P. CHANTRAINE, *Formation*, 65.

γραφές χειρογράφων σὲ παλαιούς καταλόγους. Π.χ.

Σὲ ἀναγραφή χειρογράφων τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, τὴν παλαιότερη, ὅσο ξέρουμε, γιὰ τὴ Μονὴ (ἔτ. 1103), ἀπαντᾷ ὀκτῶ φορές τὸ οὐδέτερο *σωματῶν*, ἕξι φορές στὸν ἐνικὸ καὶ δύο στὸν πληθυντικὸ, καὶ πάντα προσδιορίζει τὴν γραφικὴ ὕλη ἐνὸς βιβλίου³⁵.

Στὸ Τυπικὸ τῆς Εἰρήνης τῆς Δούκαινας γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Κεχαριτωμένης (ἔτ. 1118): Ἐπειδὴ δὲ καὶ τρία τυπικὰ γεγονόσιν *σωματῶν*³⁶, ὅπου τὰ *σωματῶν* ἀντίγραφα ἀντιτίθενται στὰ βαμβύκινα.

Σὲ ἀνέκδοτη ἀναγραφή χειρογράφων τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ποὺ βρίσκεται στὰ φφ. 265-277^v τοῦ κώδ. 170 τῆς Μονῆς καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ γράφηκε, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὰ τέλη τοῦ 11ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα, ἀπαντᾷ τέσσερις φορές τὸ οὐδέτερο *σωματῶν*³⁷, καὶ προσδιορίζει τὸ οὐσιαστικὸ βιβλίον, γιὰ νὰ καθορίσῃ τὴ γραφικὴ του ὕλη.

Ἀλλὰ τὰ περισσότερα παραδείγματα καὶ σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ ποικιλία ἀπὸ γένη καὶ πτώσεις τὰ δίνει ὁ κατάλογος τοῦ 1200 τῆς Ἰδίας Μονῆς τῆς Πάτμου³⁸ ὁ δημοσιευμένος ἀπὸ τὸν Ch. Diehl. Ἐδῶ τὸ ἐπίθετο *σωματῶν* τὸ συναντοῦμε δεκαπέντε φορές. Ἐννέα φορές στὴν ὀνομαστικὴ (ἢ καὶ αἰτιατικὴ) ἐνικῶ τοῦ οὐδετέρου (*σωματῶν*)³⁹, μία φορὰ στὴν γενικὴ ἐνικῶ τοῦ οὐδετέρου (*ὅμοιον τοῦ σωματώου* [βιβλίου])⁴⁰, μία φορὰ στὴ δοτικὴ ἐνικῶ τοῦ ἰδίου γένους (*ἐν σωματῶν χαρτίω*)⁴¹, δύο φορές στὴν ὀνομαστικὴ (ἢ καὶ αἰτιατικὴ) πληθυντικῶ τοῦ οὐδετέρου (*σωματῶν*)⁴², μία φορὰ στὴ δοτικὴ πληθυντικῶ τοῦ οὐδετέρου (*ἐν σωματῶν τετραδίοις*)⁴³, καὶ μία φορὰ στὴν ὀνομαστικὴ ἐνικῶ τοῦ θηλυκοῦ (*μετάφρασσις σωματῶν*)⁴⁴.

35. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατμιακὰ Γ', «Ὁ καθηγούμενος τῆς Μονῆς Πάτμου Ἰωσήφ Ἰασιτίης καὶ ἡ ἀρχαιότερα ἀναγραφή χειρογράφων τῆς Μονῆς», *Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ.* 4 (1964) 349.

36. Κεφ. 77: P.G. 124, 1104, MIKLOSICH - MÜLLER, *Acta et Dipl.*, V, 380. Βλ. ΑΤΣΑΛΟΣ, *La terminologie*, I, 120 καὶ σημ. 2.

37. Φ. 266^v, 10, 14, 17 καὶ φ. 267^v, 3. Γιὰ τὸν ἀνέκδοτο αὐτὸν κατάλογο βλ. ΑΤΣΑΛΟΣ *δ.π.*, σ. 242, σημ. 6.

38. Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ καταλόγου ΑΤΣΑΛΟΣ, *δ.π.*, σ. 73, σημ. 2.

39. CH. DIEHL, *Le trésor*, σ. 523, 31, 32, 524, 3, 7, 10, 15, 14, 19, καὶ 525, 1.

40. Ὁ.π., σ. 522, 12.

41. Ὁ.π., σ. 523, 23.

42. Ὁ.π., σ. 521, 26, 27, 35.

43. Ὁ.π., σ. 522, 31.

44. Ὁ.π., σ. 521, 31.

Τέλος ἡ λέξι ἀπαντᾷ πολλὰς φορὰς καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Ἀββᾶ Σάββα (τέλη 13ου μὲ ἀρχὴς 14ου αἰ.), συνήθως στὸν ἐνικὸ τοῦ οὐδέτερου, καὶ προσδιορίζει τὴ λέξι βιβλίον· ἀλλὰ μιὰ φορὰ καὶ στὸν πληθυντικὸ καὶ προσδιορίζει τὴ λέξι τετράδια (ἕτερα τετράδια σωματῶα ἔχοντα τὴν Ἀποκάλυψιν)⁴⁵.

Γ. Διφθέρα - δέριμα - δέρρις - ὑμήν

Ἐπειδὴ ἡ περγαμηνὴ ὡς γραφικὴ ὕλη προερχόταν ἀπὸ δέριμα, ἦταν φυσικὸ καὶ πολλὰς συνώνυμες λέξεις ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο εἶχαν σχέση μὲ αὐτὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν κυριολεκτικὰ ἢ μεταφορικὰ, γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς. Μιὰ ὁμάδα ἀπὸ τέτοια συνώνυμα συγκροτοῦν οἱ λέξεις διφθέρα, δέριμα, δέρρις καὶ ὑμήν. Ὅπως ὅμως τονίσαμε κιόλας, οἱ λέξεις αὐτὲς δὲν γνώρισαν πλατιὰ χρῆση, ὥστε νὰ γίνουν ὄροι τεχνικοί· ἡ χρῆση τους στάθηκε περιορισμένη, κάποτε μάλιστα θὰ λέγαμε καὶ εὐκαιριακή. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ δὲν τὴ διαψεύδει ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς δυὸ πρῶτες λέξεις καὶ ἰδιαίτερα στὴ λέξι διφθέρα, γιὰ τὴ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀνάγονται σὲ παλαιότερη ἐποχή.

α) Διφθέρα

Ἡ λέξι διφθέρα⁴⁶ στοὺς κλασικοὺς καὶ στοὺς πρώτους ἑλληνιστικοὺς χρόνους δήλωνε τὸ κατεργασμένο δέριμα γενικὰ, χωρὶς ἀκόμα νὰ ἔχη πάρει τὴν εἰδικὴ σημασία τοῦ δέριματος τοῦ ἐπεξεργασμένου γιὰ γράψιμο, δηλαδὴ τῆς περγαμηνῆς. Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀκόμη περισσότερο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἡ λέξι εἶχε φτάσει νὰ προσδιορίζῃ ὄχι μόνον τὴν περγαμηνή, ἀλλὰ κάθε γραφικὴ ὕλη, ἔτσι ποὺ στὸν Πλούταρχο νὰ βρίσκουμε τὸ ζευγὸς διφθέραις χαλκαῖς⁴⁷.

45. MIKLOSICH - MÜLLER, *Acta et Dipl.*, VI, 241, 22.

46. Ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ ἡ διφθέρα ἀπορρέει σειρά ἀπὸ παράγωγα καὶ σύνθετα, ὅπως διφθεράλοφος, διφθεράριος, διφθεροποιός, διφθεροπώλης, διφθέριμα, διφθέριον, κτλ. γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. τὰ οικεῖα λήμματα τῶν λεξικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν L-S-J καὶ H. STEPHANUS. Ἐδῶ θὰ θυμίσουμε μόνον τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία διφθέρα καὶ τὸ σημερινὸ τεφτέρι (καὶ τεφτεράκι) ποὺ εἶναι νεοελληνικὸ ἀντιδάνειο ἀπὸ τὸ τουρκικὸ tefter, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ defter. Βλ. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, *Ἐτυμ. λεξ. τῆς κοινῆς Νεοελλ. λ. τεφτέρι*. Πρβ. καὶ GARDTHAUSEN, *Gr. P.*, I, 91. DEVREESE, *Introduction*, 3, σημ. 7.

47. *Ἠθικά* 297 A (= Αἴτια Ἑλληνικά 25). Πρβ. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, 98.

Ἡ λέξι, ἥ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δέρματος γενικὰ ἢ τῆς περγαμηνῆς εἰδικότερα, ἀπαντᾷ σὲ πολλοὺς συγγραφεῖς τῶν ἐποχῶν αὐτῶν, ὅπως π.χ. στὸν Ἡρόδοτο⁴⁸, στὸν Εὐριπίδη⁴⁹, στὸν Κτησία⁵⁰, στὸν Ἀριστέα⁵¹, στὸν Νικόλαο Δαμασκηνό⁵², στὸν Ἰώσηπο⁵³, στὸν Γαληνό⁵⁴, στὸν Λουκιανό⁵⁵, κ.ἄ.

Ἡ ἐξέταση τῆς λέξεως διφθέρα στοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς, ποὺ κάποτε θέτει σοβαρὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα γιὰ τὴν ἀκριβῆ τῆς σημασίας, ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς μελέτης μας καὶ γι' αὐτὸ σημειώνουμε μόνο λίγες βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ⁵⁶ καὶ προχωροῦμε στὶς μαρτυρίες ἀπὸ συγγραφεῖς καὶ κείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἀρχίζουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὰ πενήκοντα σωματῖα ἐν διφθέραις τοῦ Εὐσεβίου⁵⁷. Τὸ χωρίο αὐτὸ μᾶς φαίνεται ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴ σημα-

48. V. 58. Γιὰ τὸ πολυσηχημένο αὐτὸ χωρίο βλ. BIRT, *Buchwesen*, 47 καὶ 4321, σημ. 2. WATTENBACH, *Schriftwesen*, 111. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιογραφία*, 56. GARDTHAUSEN, *G. P.*, I, 92-93. C. WENDEL, *Buchbeschreibung*, 81 κέ. DEVREESE, Introduction, 3 καὶ σημ. 1. VAN GRONINGEN, *Greek Palaeography*, 21, WÜNSCH, RE, V1, 1157, κτλ.

49. Ἀποσπ. 627 (ἐκδ. NAUCK), 841 (ἐκδ. METTE, *Lustrum* 12 (1967) 211). Πρβ. GARDTHAUSEN, *ῥ.π.*, σ. 92.

50. Κατὰ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη 2, 32. Βλ. σχετικὰ TH. BIRT, *ῥ.π.*, σ. 49 καὶ σημ. 5. WATTENBACH, *ῥ.π.*, σ. 111. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ *ῥ.π.*, σ. 66, σημ. 5. GARDTHAUSEN, *ῥ.π.*, σ. 3, σημ. 2. WENDEL, *ῥ.π.*, σ. 85, σημ. 478. DEVREESE, *ῥ.π.*, σ. 3, σημ. 2. VAN GRONINGEN, *ῥ.π.*, σ. 21, σημ. 4.

51. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ χωρίο βλ. παρακάτω σ. 82, σημ. 95.

52. Κατὰ τὸν Στράβωνα XV, 1. Πρβ. WATTENBACH, *ῥ.π.*, σ. 111. DEVREESE, *ῥ.π.*, σ. 3, σημ. 5. WÜNSCH, *ῥ.π.*

53. Βλ. παρακάτω σ. 82, σημ. 96.

54. 8. 7,890.12,423, 18B, 630, κτλ. Γιὰ τὰ τρία αὐτὰ χωρία βλ. ἀντίστοιχα DEVREESE, *ῥ.π.*, σ. 3, σημ. 3. ATSALOS, *ῥ.π.*, σ. 98 καὶ GARDTHAUSEN, *ῥ.π.*, I, 97, σημ. 1.

55. Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον, 7 καὶ 16. Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῶ συνόντων 41. Στὰ χωρία αὐτὰ τοῦ Λουκιανοῦ τὰ συμφραζόμενα δείχνουν ὅτι ἡ λέξι ἐδῶ δηλώνει τὸ δέρμα ὄχι ὡς γραφικὴ ὕλη ἀλλὰ ὡς κάλυμμα τοῦ κυλίνδρου. Πρβ. τὰ ἐπιγράμματα III, 2 καὶ V, 5 τοῦ Μαρτιάλη, τὴν ἐλεγεία III, 1, 9-14 τοῦ Τιβούλου, κτλ. Βλ. σχετικὰ καὶ BIRT, *ῥ.π.*, σ. 64 καὶ σημ. 2. WATTENBACH, *ῥ.π.*, σ. 132, καὶ σημ. 2. GARDTHAUSEN, *ῥ.π.*, σ. 145-146. DEVREESE, *ῥ.π.*, σ. 3, σημ. 6. WÜNSCH, RE, V1, 1157-1158.

56. Τὰ παραπάνω γενικὰ βοθηθήματα δὲν ἐξετάζουν μόνο τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα τῶν χωρίων, γιὰ τὰ ὅποια ἀναφέρονται, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλο πρόβλημα τῆς διφθέρας στὴν ἀρχαιότητα. Σ' αὐτὰ καὶ ἡ πληρέστερη βιβλιογραφία.

57. Βλ. παραπάνω σ. 67, σημ. 27.

σιολογική εξέλιξη τῆς λέξης ποῦ μελετοῦμε, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσουμε καὶ γιὰ ἄλλους ὅρους⁵⁸, πολλὲς λέξεις παίρνουν νέα σημασία, μὲ τὴν ὁποία συνήθως τὶς συναντοῦμε καὶ στὰ μετέπειτα χρόνια. Κατὰ τὴ γνώμη μας λοιπόν, ἡ χρησιμοποίηση τῆς λέξης ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο δείχνει πὼς ὕστερα ἀπὸ μιὰ σηματολογικὴ εὐρυνση ποῦ εἶχε γνωρίσει ὁ ὅρος κατὰ τὰ ἀμέσως προηγούμενα χρόνια δηλώνοντας γραφικὴ ὕλη γενικὰ ἢ καὶ βιβλίον⁵⁹, τώρα ἀρχίζει νὰ παίρνῃ τὴν εἰδικὴν σημασίαν τῆς περγαμνῆς.

Ἀκολουθοῦν μερικὰ ἀκόμα ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα.

Κανὼν ΙΕ' Συνόδου Λαοδικείας (4. αἰ.): *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν Ἐκκλησίᾳ*⁶⁰.

Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ζωναρᾶ, τοῦ Βαλσαμῶνος (ὅμοια περίπου μὲ τοῦ Ζωναρᾶ) καὶ τοῦ Ἀρμενοπούλου στὸν κανόνα αὐτόν.

Ζωναρᾶς: *Διφθέρας δὲ ὠνόμασαν, ἃς ὁ κλεινὸς Παῦλος⁶¹ μεμβράνας ἐκάλεσεν... διφθέραι γὰρ τὰ δέρματα λέγονται, ἐξ ὧν αἱ μεμβράναι ἐργάζονται. Τὰ βιβλία τοίνυν τὰ ἐκκλησιαστικὰ λέγονται καλέσαι οἱ τῆς Συνόδου πατέρες διφθέρας*⁶².

Ἀρμενόπουλος: *Ἦγουν τῶν ἀπὸ κανόνος γιγνομένων. Διφθέρας δὲ τὰς βίβλους καλεῖ, διὰ τὸ μεμβράνας αὐτὰς εἶναι· διφθέραι γὰρ τὰ δέρματα*⁶³.

Θεοφύλακτος Σιμοκάτης: *Ἦκουσά του λέγοντος ἀνδρὸς Βαβυλωνίου ἱερομνήμονος μεγίστην ἐμπειρίαν ἀπειληφότος τῆς περὶ τὰς βασι-*

58. Πρβ. ATSALOS, *La terminologie*, I, 15, 257 καὶ 258.

59. Βλ. π.χ. τὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου (σ. 88) καὶ τὴν παρακάτω ἐρμηνείαν ἀπὸ τὸ *Corpus Glossariorum Latinorum* (ἐκδ. G. LOEWE - G. GOETZ), II, 279,16: *διφθερατοβιβλιον* (= διφθέρα τὸ βιβλίον). Τὴν ἴδια ἔννοια τοῦ βιβλίου (= βιβλίον ἀπὸ περγαμνῆς σὲ σχῆμα κώδικα) νομίζουμε πὼς ἔχει ἡ λέξη καὶ σὲ μιὰ περιέργη σύζευξί της μὲ τὴ λέξη *μεμβράνα* σὲ ἐπιστολὴ ποῦ διασώζει σύγχρονος περίπου πάπυρος: *κόμισαι διὰ τοῦ/ἀναδιδοῦντός σοι ταῦτά μου τὰ γράμματα / τὴν διφθέραν [τῶν μεμβρανῶν ἐν / τετραδίοις εἰκ[οσι]πέντε τιμῆς / ἀργυρίου (ταλάντων) ἰδ' ...*: Pap. Oxyrh. 2156 (τόμ. XVII, 275, 7-10). Πρβ. DEVREESSE, *ὁ.π.*, σ. 5, σημ. 3.

60. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα Κανόνων*, III, 184-185.

61. Βλ. *Ἑλληνικά* 24 (1971) 12 καὶ ἐδῶ παραπάνω, σ. 39.

62. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, *ὁ.π.*

63. P.G. 150, 100 D. Πρβ. DEVREESSE, *ὁ.π.*, σ. 3, σημ. 9. DU CANGE λ. διφθέρα.

λικὰς διφθέρας ἀναγραφῆς⁶⁴. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ θυμίζει τὸ σὲ πολλὰ ὁμοίῳ τοῦ χωρίου τοῦ Κτησία.

Ψελλός: ... ὅθεν οἱ πλείους τῶν ἐκλαμβανόντων τὰ ἡμέτερα σχέδια, δελτάρια τὰς διφθέρας ποιοῦντες, εὐθὺς ἔχουσι βιβλία τὰ γεγραμμένα⁶⁵.

Εὐστάθιος: Καὶ βιβλιακῶ ἐδάφει ἐπαναπαύεσθαι, ὅμοιον, φασίν, ὡς εἰ καὶ Θεοῦ λόγον ἢ διὰ στόματος προφέρει τις ἢ ἐκ διφθέρας ἱεραῶ ἀναλέγεται⁶⁶. Ἐδῶ φανερὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς παλαιότερης παράδοσης, καὶ εἰδικότερας τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας⁶⁷.

Scorialensis gr. 146 (= T.II.7), ἔτ. 1423:

ὦδε γεωγραφίη λάχε Στράβωνος τέλος ἤδη·
ἦν Χρυσοκόκκης γράψε γεώργιος χερσὶν ἐῆσι·
φραγκίσκου φιλέλφοιο πόροντος [sic] διφθέρας καὶ τᾶλλα
ἀναλώματα πάντα· ποιησαμένου ἐὼν κτῆμα,
πυκτίδα ἀρίστην ἄγαν· ἠδὲ σοφίας πλήρη⁶⁸.

Στὸ σημείωμα αὐτὸ ὁ βιβλιογράφος Γεώργιος Χρυσοκόκκης προσπαθεῖ νὰ ἐπαναλάβῃ σὲ κακὴ ὁμηρικὴ γλώσσα ὅ,τι ἔχει πεῖ παραπάνω σὲ ἀπλὴ γλώσσα. Ἐδῶ πιὰ ὁ ἀρχαϊσμός τοῦ βιβλιογράφου τῆς Ἀναγέννησης εἶναι ὀλοφάνερος.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω λοιπὸν κείμενα εὐκόλα διαπιστώνουμε πὼς ἡ λέξη *διφθέρα* κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν γνώρισε πλατιὰ διάδοσιν ὡς τεχνικὸς ὄρος· ἡ χρήση τῆς ἔμεινε περιορισμένη στὸν κύκλο τῶν λογίων. Τὶς περισσότερες φορὲς ποὺ τὴ συναντοῦμε ἔχουμε ἢ προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς (μόνης ἢ μέσα σὲ παροιμιακὲς φράσεις ἢ χωρία δυσνόητα)⁶⁹ ἢ ἀρχαϊσμό.

64. III, 18, 6 (ἐκδ. DE BOOR, 147). Πρβ. καὶ V, 3, 10 (= ἐν βασιλικῇ διφθέρα: DE BOOR, 193).

65. Περὶ καινῶν δογμάτων καὶ ὄρων τῶν νομικῶν ρωμαϊστὶ λεγομένων: P.G. 122, 1029 A. Γιὰ τὸ χωρίο καὶ τὸν σχολιασμό του, βλ. ATSALOS, *La terminologie*, I, 168-170. Πρβ. RENAULD, *Lexique de Psellos* λ. *εἰλητάριον*.

66. TAFEL, *Opuscula*, 17.

67. Βλ. π.χ. τὸν κανόνα IE' τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας καὶ τὰ σχόλια του σ. 89.

68. REVILLA (RR 344) σ. 473. Πρβ. MILLER (RR 343) σ. 126.

69. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ διδακτικὰ εἶναι καὶ ὀρισμένα λήμματα ἀπὸ μεσαιωνικὰ λεξικά. Π.χ. Ἡσύχιος: *διφθέρα*· δέρμα (ἐκδ. SCHMIDT, I, 521. LATTE, I, 465). *Σούδα* λ. *ἀρχαιότερα*: *ἀρχαιότερα τῆς διφθέρας λέγεις, ἐπὶ τῶν σαθρὰ καὶ παλαιὰ λεγόντων· ἡ γὰρ διφθέρα παμπάλαιος, ἐν ἣ δοκεῖ Ζεὺς ἀπογράφεσθαι τὰ γενόμενα* (ἐκδ. ADLER, I, 371 = Διογενιανός, III, 2 [Corp. Par. Gr., ἐκδ. LEUTSCH - SCHNEIDENWIN, I, 214, 7]. Βλ. καὶ WÜNSCH, ὁ.π., L-S-] λ. *δεφθέρα*). Λ. Ζεὺς: Ὁ Ζεὺς κατεῖδε